

بخش اول

الگوی ایرانی میل ناکام

مارتا سیمیچیوا

ترجمه: داود عمارتی مقدم

رمان بوف کور (۱۹۳۶) اثر صادق هدایت، اثری نوگراست که قابلیت تفسیرهای متعددی را دارد. بیشتر این تفسیرها ریشه در بوطیقای میل جنسی دارند، چرا که بوف کور بررسی گناه و امیال سرکوب شده است و عمیقاً تحت تأثیر اصول روانکاوی قرار دارد. همچنین این اثر نظامی فraigir از هنرهاست که در تمثیل پیجیده خلاقیت گرد آمده‌اند.

دو شکل هنری عده - نقاشی و نویسنده - هسته‌های دو بخش متمایز رمان را تشکیل می‌دهند. بخش نخست به رنج‌های صنعت‌گری نقاش می‌پردازد که از عشق دختری اشیری به جان آمده است. دختر در پندارهای نقاش ظاهر می‌شود و همین پنдарهایست که او را وامی دارد در پی الهی هنر خود و خلاقیت حقیقی برود. بخش دوم غوری است در کابوس‌های جوانی رنجور که علاوه به همسر بی‌وفایش رفتارهای او را به نابودی می‌کشاند. او برای خلاصی از شر این حسادت و احساس گناه عذاب‌آور، به نوشتن روی می‌آورد. بنابراین، در بوف کور، میل جنسی نیرو محركه‌ای است که در پس نیاز به بیان هنری پنهان است. در بخش اول، قوهی خلاقه رنگ و بویی افلاطونی دارد و در بخش دوم، از تبعات امیال نهفته جسمانی است. این دو طرح داستانی، با روش «داستان در داستان» به یکدیگر پیوسته‌اند، و توضیح کامل هریک با دیگری ممکن است. دو دیدگاه متعارض در باب خلاقیت هنری مطرح است:

دیدگاه کلاسیک نوافلاطونی، و دیدگاه

مدون فرویدی. این دو دیدگاه چنان ماهرانه به یکدیگر پیوند داده می‌شوند که گویی هر یک ناشی از دیگری است. با این حال در چارچوب ساختار رمان، بر دیدگاه فرویدی در باب خلاقیت پیش از دیدگاه نوافلاطونی تأکید می‌شود.

بخش دوم طولانی‌تر از بخش نخست است و در بخش نخست گاه قطعات شهوانی نسبتاً صریحی، از خلال خواست‌های افلاطونی و عفیفانه‌ی نقاش رخ می‌نمایاند. بی‌تردید، مؤلف بر این باور است که میل جنسی – و نه الهام کلاسیک – اساس اندیختار خلاقانه است. بنابراین، انتظار می‌رود که پیوند رمان با ادبیات کلاسیک فارسی و نیز پندهارهای ملکوتی بخش اول گسته شود. با این حال، مؤلف پیشتر، در روایت اشاره می‌کند که چنین نخواهد بود. مرکز شهر به عنوان مظہر تمدن و اقامتگاه هنرمند – که نشانگر جایگاه هنر در آن است – هریک به گونه‌ای نظاممند در نخستین صفحات بخش اول و دوم معرفی می‌شوند. هدایت با مقایسه‌ی این توصیف‌های تمثیل‌گونه، مسائلی از قبیل توالی و پیوستگی در هنر و مفهوم اجتماعی فرهنگ‌ستی و مدون را مطرح می‌کند.

رابطه‌ی هنر مدون با بقایای گذشته – که در رمان مجازاً توسط خانه‌های عصر حاضر و ویرانه‌های کهن در محدوده شهر پازنموده می‌شود – برای این مقاله دارای اهمیت خاصی است. در بخش اول، خانه نقاش «بیرون شهر»، در یک محل ساکت و آرام دور از آشوب و جنجال زندگی «واقع شده. حال آنکه «خانه‌های گلی توسری خورده‌ی» هم عصرانش در فاصله‌ای دورتر از او قرار دارد و از آن‌جا «شهر شروع می‌شود» (هدایت: ۱۹۵۷:۵) خانه نقاش «کاملاً مجزاً و دورش خرابه است» (همان) و به احتمال بسیار زیاد جزوی از همان خرابه‌هاست. این تصویر هنرمندی است که دور از واقعیات ناهنجار زندگی و در میان بقایای تمدنی نابود شده به سر می‌برد. در بخش دوم، خانه‌ی نویسنده درون شهری است که «هزاران کوچه پس کوچه و خانه‌های توسری خورده و مدرسه و کاروان‌سرا دارد». (همان ۵۴/۵). روش است که این شهر جدید با اینه خانه‌های ساده‌اش که «با خشت و آجر ساخته شده» جانشین شهر دیگری است و تمدنی که معرفی می‌کند نیز چنین است.

نوگراهای ایرانی دهه‌ی ۲۰ و ۳۰، مدعی بودند که فرهنگ‌ستی – که مهدب و عمیقاً اصول گرایاست – از واقعیت‌های وجود بشری جدا مانده است. ظاهراً نخستین فضای شهری «بوف کور» باز نمود گر این موضع است، و چنین القا می‌کند که هنری که به ظاهره‌ی سنتی پای‌بند باشد، در خرابه‌های گذشته به سر می‌برد. تندر و ترین نوگرایانی عصر هدایت حتی مدعی بودند که سنت‌های پر طمراه ایرانی مانع از هر نوع تحولی است و باید بی‌رحمانه به زباله‌دان تاریخ افکنده شود. البته گویا هدایت به طور کامل با این عقیده موفق نیست. چشم اندازهای تمثیلی‌ای که در بخش دوم بوف کور از شهر ارائه می‌دهد، نشانگر آگاهی

او از توئی و پیوستگی هنر و فرهنگ در روند تمدن بشری است. بنابراین، همچنان که خانه‌های گلی و بی‌پیرایه عصر او ویرانه‌های خانه‌های کهن را تصرف کردند، هنر مدرن نیز «باکرین هنر کلاسیک شده است. با این حال راوی هنرمند متزوی بخش دوم – به خوبی از بنیان‌های آن بر ساخته‌های نوین آگاه است.

رشته پیوند دیگری میان لایه‌های فرهنگی گذشته و حال، (کتبه‌ای) است که بر دیوار اتاق هنرمند قرار دارد (بخش دوم)، راوی بر آن است که این کتبه اتاق را شیه مقبره می‌کند. (همان / ۵۵) واژه‌ی کتبه در اصل به معنای «نوشتہ‌ای است که بر دیوارهای ابینه (قصر، مسجد، عبادتگاه) یا بدنه‌ی کوه حک کنند» (معین، ۱۳۶۴، همین ماده) اگر چه این واژه را می‌توان در مورد نوشتہ‌های اسلامی به کار برد (مثلاً، در مورد نوشتہ‌های روی سنگ قبر) اما یکی از مهمترین معانی ضمیمی آن کتبه‌های است که به خط میخی نگاشته شده و فوراً میراث فرهنگی ایران هخامنشی و ساسانی و مقبره‌های سلطنتی نقش رسمی و پاسارگاد را تداعی می‌کند. اشاره‌ی راوی به ظاهر گور... مانند اتفاق این تداعی را تقویت می‌کند. بنابراین هنر مدرن تنها بر ویرانه‌های تمدنی برپا دارد رفته قرار نگرفته بلکه از این پاره‌های کهن در احداث عمارت خود نیز سود جسته است.

از آنجا که بخش دوم بوف کور به پیوند میان مدرنیته و سنت اذاعان دارد، به ناچار باید پرسید که کدام «پاره‌های» میراث ادبی ایران باستان، به موازات مصالح متعدد ادبیات نو گرا در این رمان به کار رفته است. البته هر نوع رمز و کتابهایی را در یک اثر داستانی نباید به معنای صریحش در نظر گرفت ولی مساله‌ی سنت و مدرنیته اساس رمان هدایت است و بررسی‌های باستان شناختی را اجتناب ناپذیر می‌کند.

دانستان در بخش دوم که آکنده از حسادت، بیماری و امیال صریح جسمانی است حول یک مثلث عشقی دور می‌زند: شوهر، همسر خیانت‌پیشه و فاسق او. شوهر جوانی است ماتموزده که مرضی مزمن و مرموز او را تحلیل برده است، همسرش – که او را لکاته می‌نامد – به او تمکین نمی‌کند اما «فاسق‌های جفت و تاق» دارد (هدایت، ۱۹۵۷: ۶۵) یکی از این‌ها پیر مرد خنجر پنزری پلیدی است که آزادانه با وجود آزدگی شوهر، از لکاته ممتع می‌شود.

همین شیوه شخصیت‌پردازی کافی است که این داستان را تاحدی وارث رمان‌های کلاسیک ایرانی معرفی کند؛ رمان‌هایی که در آن زیبایی فاسقان ضروری است، حال آنکه زیر کی مردانه و پاکدامنی زنانه نادر است. سن دو شخصیت مذکور نیز بدعت دیگری در سنت است: اصول داستانهای رماناتیک چنین می‌طلبد که عمدتاً پیرمردی صاحب اختیار زنی جوان باشد، اما معمولاً رقیبی جوان‌تر فاسق است. این الگو در بوف کور به طرز استادانه‌ای معکوس می‌شود؛ این مرد جوان است که به لحاظ قانونی باید طرف علاقه‌ی زن باشد، اما مزاحمی پیر و کریه او را از عشق و توجه زن محروم می‌کند. هدایت

ات فرنگی

با وجود این، این که مؤلف برای بوف کور سبک و سیاقی غربی و مدرن برگزیده است او را از گریز به میراث فرهنگی ایران باز نمی دارد. همچنین درستانی در باب والدین راوى - داستانی در باب اغفال ، فرب و مرگ که حول تصویر پدری مشکوک دور می زند - تقویت می شود.

با وجود این، این که مؤلف برای بوف کور سبک و سیاقی غربی و مدرن برگزیده است او را از گریز به میراث فرهنگی ایران باستان باز نمی دارد. همچنین هدایت از متول شدن به تصویرها، درونمایه ها و عقاید سنتی که بر ابعاد رمان می افزاید و موقعیت آن را در محیط فرهنگی ایرانی تشییت می کند - که تأثیف کتاب نیز به همین منظور بوده است - ابایی تدارد.

هدایت از طریق تمثیل خلاقیت هنری در بخش نخست پای بندی خود را به تفسیر مجدد میراث ایران باستان نشان داده و برنامه های خود را برای یک اصلاح فرهنگی موفق راه کرده است: هنرمند نماید در پی احیای نعش سنت باشد، بلکه باید از طریق گوینش دیرپاترین و مؤثرترین ویژگی های آن ماهیتش را دریابد. یکی از تمهیدات قابل اعتماد برای تفسیر مجدد سنت، کنار گذاشتن درونمایه های مستعمل و ایجاد استعاره های جدیدی است که نقطه مقابل استعاره های لا یتغیر کلاسیک باشد. این روش، حتی در عنوان کتاب نیز که با بهره گیری از نقیضه سازی انتخاب شده است به چشم می خورد: «بوف کور» استعاره هی هدایت برای نویسنده‌ی نو گر است که با معکوس سازی استعاره هی سنتی برای شاعر کلاسیک یعنی بلبل ساخته شده است (بنگرید به سیمیچیوا؛ ۱۹۹۴: ۶۱-۲۶۰). روش است که کار هدایت محدود به صور خیال نیست، چرا که طرح کلی بخش دوم باز گردانی کوبیستی از داستانی کهن است که محتوای تکان دهنده‌ی آن با بوف کور برابری می کند: داستان ویس و رامین.

رمائیس خوش ساخت ویس و رامین حول سرنوشت شوم موبد، پادشاه کهنه‌سال و ماجراهای عاشقانه‌ی همسر جوانش ویس با برادرش، رامین، دور می‌زند. چرخش‌های برانگیزندگی طرح داستان معياری بوده است برای سنجش میران شایستگی دو نظام اخلاقی سفت و سخت – اخلاق زرتشتی و اخلاق اسلامی. این داستان که احتمالاً منشاء پارتی درد (مینورسکی؛ ۱۹۴۶). پیش از آنکه توسط شاعر قرن یازدهم فخرالدین اسد گرگانی به صورت این حماسه‌ی رمانیکی که امروز می‌شناسیم درآید، دست کم هشت قرن طراز و نشیب خاندان‌ها و آیین‌های متفاوت را به خود دیده است. احتمالاً منظومه‌ی گرگانی، استاد نظامی گنجوی (قرن دوازدهم) را واداشته است که خسرو و شیرین بسرابد (رمائیس که پیرایه‌های اخلاقی افزونتری دارد) که این منظومه نیز به نوبتی خود، نظیره‌ی گوش‌های را در سر تاسر دوران کلاسیک موجب شد. خود ویس و رامین توهین خاندان را به دست نیاورد. آن چند نسخه خطی به جا مانده – چهار نسخه‌ی کامن و دو منشعب – و شماره‌ای اندک شمار به این منظومه در جنگ‌های سده‌های میانی، حاکم از این است که روایت گرگانی رواج چندانی نیافت. یا شاید بعدتر، پس از این که صفویه به قدرت رسیدند و تحمل اصول فکری و رفتاری ی شیعی را آغاز کردند، این کتاب به لحاظ اخلاقی ناپسند (و احتمالاً به دلیل اشارات بسیار به رسوم و شعائر زرتشتی). به لحاظ مذهبی زیان‌بار) قلمداد شده و به دست فراموشی شعر قرن چهاردهم عبیدزادگانی هشدار داده است که زنان به هیچ قیمتی نباید این کتاب را بخوانند، مبادا که اخلاقشان فاسد شود (برتلس؛ ۲۷۱؛ ۱۹۶۰).

چنین ملاحظاتی هدایت را از تمکن به ویس و رامین بازداشتند. در واقع این منظومه که متعلق به سده‌های میانی است به دلیل متعدد باب ضعیع «ناسیونالیسم رمانیک» (اصطلاح از کاتوزیان؛ ۱۹۹۷) نوگرایان ایرانی بوده است:

الف) این داستان دارای اصالت و ذیرینگی انکار ناپذیر و یکی از مواریث ایران پیش از اسلام است. اشارات اصیل به رسوم و شعائر و باورهای زرتشتی که مورد قبول مسلمانان نیست (همچون ازدواج خواهر و برادر) اثبات می‌کند که این اثر تقریباً از تأثیرات فرهنگی دوره‌های بعد مصون مانده است. سادگی زیان آن که تقریباً عربی از واژگان عربی است و روایت صریح و ساده‌ی آن که پیرایه‌های غامض بلاغی را ناحد افراط به کار نمی‌گیرد نیز گواه دیگری بر این مدعای است.

ب) ویس و رامین، بحث داغی را میان محققین اروپائی که آن را تا حدی مشابه رمانیس‌های تریستان در سده‌های میانه می‌دانستند، دامن زد. در سال ۱۹۱۰، ر. زنکر مدعی شد که روایت‌های غربی و شرقی این داستان عاشقانه هر

دو اصل مشترکی دارند که آن را «پیش - تریستان» (proto - tristan) می‌نامید (بر تلس: ۱۹۶۳: ۲۶۳). این دیدگاه توجه نوگرایان ایرانی را به خود جلب کرد چرا که آنان معتقد بودند اگر حمله‌ی اعراب نبود احتمالاً ایران هم گام با دیگر جوامع هند و اروپایی ترفی می‌کرد.

به جز ملاحظات فوق، دو واقعیت دیگر نیز شاهدی بر این فرض اند که این منظمه، هنگام نوشتن بوف کور مورد توجه هدایت بوده است:

الف) جلد نخست ویراست انتقادی ویس و رامین توسط مجتبی مینوی، به سال ۱۹۳۷ یعنی یک سال پس از چاپ اول بوف کور در تهران منتشر شد. (همان / ۲۶۸) (از آنجا که مینوی یکی از اعضای حلقه‌ی ادبی «ربعد» و دوست نزدیک هدایت بود، دست کم فرض توجه مؤلف بوف کور به فعالیت‌های مینوی، معقول خواهد بود).

ب) نکته‌ی دوم راهگشاتر است: خود هدایت نیز مقاله‌ای در باب ویس و رامین نوشت که نخستین بار در نشریه‌ی پیام نو سال ۱۹۴۵ منتشر شد. (هدایت، ۱۳۴۴) اگر چه آن مقاله حدوداً ده سال پس از بوف کور منتشر شد، با این حال نشان می‌دهد که چرا این منظمه خاص سده‌های میانی، چنین نوگرای مشهوری را تحت تأثیر قرار داده بود.

هدایت در این مقاله (۱۳۴۴: ۴۸۶) پیش از هر چیز به قدمت این رمان‌س و شایستگی‌های آن به عنوان یک شاهکار اصیل ایرانی می‌پردازد. سپس این داستان عاشقانه ایرانی را از یکسو با تریستان و از سوی دیگر با «فاسق بانوچترلی» دی. ایچ. لاورنس مقایسه می‌کند. (همان / ۴۸۷) مؤلف مسئله‌ی دیدگاه و عقاید مشترک را مطرح می‌کند که الفا کننده‌ی پیوندی میان این رمان‌س ایرانی و اثر متناظر آن در اروپای سده‌های میانه است. همچنین او شیوه‌هایی می‌یابد میان ویس و رامین و فاسق بانوچترلی - اثر غربی معاصری که او آن را تداوم میراث ادبی تریستان می‌داند. هدایت می‌گوید که هر سه اثر مبتنی بر نوع خاصی از مثلث عشقی هستند که در آن فاسق، جوانی است برخوردار از تیروی جنسی که البته در قسمت‌های اجتماعی پایین تر قرار دارد، حال آنکه شوهر حامل ذکر مدعی قدرت اثراً اجتماعی و فاقد شور و جاذبه جنسی است. به اعتقاد هدایت، مسئله‌ی دیگر، دو این سه اثر مشترک است، تصویر صادقانه و همدلانه‌ای است که از عذق سر از دوران جوانی ارائه می‌دهند. (همان)

هدایت معتقد است که این صداقت، ویس و رامین را از دیگر داستانهای عاشقانه‌ی کهن متمایز می‌کند. اکثر رمان‌س‌های ایرانی به اندرزی اخلاقی ختم می‌شوند و از شخصیت‌های تاریخی و افسانه‌ای استفاده می‌کنند، (هدایت، ۱۳۴۴: ۴۸۶) بنابراین طرح و شخصیت‌های آنها از پیش تعیین

شده و مطابق با اخلاقیات قرون وسطا و رفتارهای معقول و آراسته است. اما ویس و رامین «بی‌پرده» و «گستاخ» است و شخصیت‌های آن تابع افسانه یا تاریخ نیستند و بنابراین سراینده قادر است آزادانه رفتار انسانها را مورد مطالعه قرار دهد. (همان)
تمجید هدایت

از بی‌پرواپی داستان ویس و رامین در تصویر کردن رفتارهای جنسی انسان یادآور عقاید راوی در بخش دوم بوف کور است که مترکز است «هوزووارش ادبی به دهنش مزه نمی‌کند» (هوزووارش یعنی نگاشتن چیزی و اراده‌ی معنایی دیگر) و می‌گوید عشق او به لکاته از «میان تیش» برمی‌خیزد و نه از علاقه قلبی. (هدایت، ۱۹۵۷:۷۵)

روی هم رفته هدایت ویس و رامین را هم به لحاظ ادبی و هم به عنوان گنجینه‌ای از «تیایش‌ها، رویاه، لغرهای مکتوبات، ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانه، باورها، آداب و رسوم و قصه‌های پریان» می‌ستاند. (۱۳۴۴:۴۸۷) او این منظومه را به عنوان مأخذی برای رمانش به کار می‌گیرد، و درونمایه‌ها، تصاویر و تمادهای موجود در آن را بسط می‌دهد یا آن‌ها را به شیوه‌ای نوگرایانه، دوباره تفسیر می‌کند. بسیاری از این درونمایه‌ها و تصاویر در فرهنگ غربی معانی متفاوتی دارند. هدایت، اغلب در نوشته‌های غیرداستانی اش تفاوت‌ها و شباهت‌های میان آداب و رسوم و باورهای ایرانی (زرتشتی و اسلامی) و غربی را مورد توجه قرار می‌دهد. این مسأله باید ما را متقاعد سازد که کیفیت دوپهلوی بوف کور تصادفی نیست؛ مؤلف، عالماً عامداً تصاویر و استعاراتی را برمی‌گزیند که زنجیره‌ی توأمانی از دلائل‌های ضمنی را، به قصد در آمیختن شرق و غرب، به دنبال داشته باشد.

اکنون، به برخی شباهت‌های شخصیت‌پردازی و طرح داستانی در بوف کور و ویس و رامین می‌پردازم. پیکربندی بینایین شخصیت‌ها در بوف کور کثیف وار است: زنی جوان، مردی جوان و "پیرمردی قوزی"، که

در این میان مرموزترین است. در بخش اول که اشاراتی به «عالِم مثل» نوافلاطونی به چشم می‌خورد این شخصیت‌های سه گانه ندرتا در تعامل با یکدیگر قرار می‌گیرند و بنابراین، یک «مثلث» عشقی به وجود نمی‌آید. درست است که نقاش در نگاه اول دلاخته دختر اثیری روی‌هاش می‌شود. اما ظاهرا آن دختر از وجود او باخبر نیست. هنگامی که پیرمرد به عنوان قبرکنی فرتوت وارد صحنه می‌شود دختر مرده است، بنابراین پیرمرد و فهرمان جوان داستان تنها می‌تواند در مراسم تشییع او شرکت کنند. تنها موردی که شخصیت‌های سه گانه‌ی بخش اول به صورت متشنج جلوه می‌کنند در آغاز داستان و در پندارهای نقاش است.

دختری اثیری و سیاهپوش روی جویی خم شده و گل نیلوفر کبودی را به پیرمرد تعارف می‌کند. پیرمرد زیر درخت سروی نشسته و با حالت اعجاب و سرخوردگی انگشت سبابه‌اش را می‌جود، و نمی‌خواهد یا نمی‌تواند گل را بگیرد. مرد جوان، در این تصویر دقیقاً در کنار آن دو نفر دیگر نیست، بلکه ناظر این صحنه است و از سوراخ هواخور پستوی خانه‌اش مخفیانه به آن می‌نگرد. و با اینکه دختر و پیرمرد حضور او را درنمی‌پاند جوان عمیقاً تحت تاثیر این برخورد قرار می‌گیرد. «هرسان و لزان» از روی چهار پایه پایین می‌جهد و «با حالتی خلسه گونه» زمان و خود را فراموش می‌کند (هدایت، ۱۹۵۷: ۱۱-۱۰) لحظه‌ای است که زندگی او را دگرگون می‌کند و طرح داستان نیز از همین جا آغاز می‌شود.

در ویس و رامین نیز، در صحنه‌ای که رامین، برادر کوچکتر موبد شاه پیرزن برادر آینده‌ی خود را برای نخستین بار می‌بیند، نظیر این اپیزود به چشم می‌خورد. کیفیت وقوع ونتیجه‌ی این رویداد با آنچه که در بوف کور آمده یکسان نیست، بلکه هدایت جوهره‌ی آن را به رمان مدرن منتقل کرده است. صحنه‌ای که رامین برای نخستین بار ویس را می‌بیند نیز به همان اندازه‌ی صحنه‌ی متعلق به «عالِم مثل» که نقاش مشاهده می‌کند، کوتاه و گذر است. هنگامی که باد برای لحظه‌ای کوتاه پرده‌ی کجاوه را کنار می‌زند نگاه او به زن جوان می‌افتد که با ربانیده‌اش، موبد شاه در کجاوه نشسته است. در هردو مورد، مانعی فیزیکی میان دو جوان وجود دارد، و هنگامی که این مانع موقتاً برداشته می‌شود نگاهی مخفیانه میسر می‌گردد. در بوف کور حذف مانع توسط سوراخ هواخور صورت می‌گیرد که به طرز معجزه آسایی روز بعد ناپدید می‌شود، و در ویس و رامین کنار رفتمن کوتاه مدت پرده‌ها نگاه مخفیانه را ممکن می‌سازد. این برخورد کوتاه حتی آتش عشقی را که فوراً در دل عاشق و معشوق شعله ور شده، تیزتر می‌کند....

ادامه دارد...